

Henrik, Neitsi Maarja ja tema sulased.

Üks äraspidine arutlus

Jüri Kivimäe

Ajaloo alguses on Henrik

Eestlaste kirjutatud ajaloo alguses seisab Henrik, õigemini tema ladinakeelne Liivimaa kroonika, mille ta usutavalt aastail 1224–1227 kirja pani.¹ Kui Eesti ajaloo vanadest tekstidest miski vastab moodsale „suure jutustuse” ehk *grand récit* või siis metanarratiivi mõistele, siis on see kahtlemata Henriku kroonika. On võimatu ette kujutada Liivi- ja Eestimaa ajaloo algust, kui sellest elimineerida Henriku kroonika kogu selles sisalduva rikkaliku informatsiooniga põlisrahvaste elukorralduse, kristliku misjoni, veriste vallutusretkede, lahingute, linnuste piiramise, isiku- ja kohanimede jne. kohta. Need faktid, sündmused ja kroonika lehekülgedel elavad, nimetatud ja nimetud inimesed on settinud nii sügavale Balti rahvaste varase ajaloo tundmise salvedesse, et nendes kahtlemine tundub ka akadeemilistes kirjutistes sündsusetu. Ja ometi on Henriku kroonika selgrooks sügav konflikt või pigem veelah – ühel poolel need, keda ristitakse, vallutatakse ja/või tapetakse, teisel poolel aga need, kes ristivad, vallutavad ja tapavad. Ühele metanarratiivile tüüpiliselt on neid pooli rohkem ja vastasseisud pole sugugi nii klaarid kui näiteks Esimese maailmasõja kaevikutes. Seepärast pole „meie” ja „nende” eristamine tihtipeale selge, ristitud liivlased on kord „head”, siis aga osutuvad reeturlikeks ning langevad tagasi „halbade” sekka. Vaenlasi on enim, paganlikud leedulased ründavad nii lätlast, liivlast, eestlast kui ka sakslast. Juba ristiusku pööranud venelastest ei saa saksa ristsõdijate liitlast, nad pigem toetavad kohalikke hõime võitluses sakslaste vastu. Ning kristlikke naabreid taanlast ja rootslast, kes ju ka kristliku misjoniürituse nimel Eestimaad hõivavad, laseb Henrik oma kroonikas paista pigem sakslaste võistlejate kui liitlastena. Analüüsides Henriku etnilisi nimetajaid, võisime täheldada, et lisaks rohkearvulisele rahvaste ja hõimude nimede kataloogile² ning selle ajaloodraama nimeliselt esitatud peategelastele seovad kroonika jutustust mitmed üldmõisted, nagu kristlased ja paganad, sõjamehed, palverändurid, kaupmehed, vastristitud jne. Mil moel esinevad kristlikus maailmas käibivad mõisted tollase ladina maailma piiriala retoorikas, milline on Henriku kirja pandud ühiskonnapildi iseloom ja mil moel mõjutab Henrik täna ajaloo teadvust, ongi siinse arutelu peamiseks aineks.

Eeltoodud formuleeringutes ja esiletõstmistes peegelduvad vältimatult rahvusliku ajaloo-

¹ Heinrichi Chronicon Livoniae. Editio alters, ed. Leonid Arbusow and Albert Bauer (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex MGH separatim editi. Hahnsche Buchhandlung, Hannover, 1955) on ladinakeelse kroonika parim kriitiline editsioon; alljärgnevates viidetes kasutame traditsioonilist akronüümi HCL. Kroonika eestikeelsed tsitaadid on väljaandest – Henriku Liivimaa kroonika. Tlk. R. Kleis, toimetanud ja kommenteerinud E. Tarvel. Eesti Raamat, Tallinn, 1982.

² Vrd. J. Kivimäe. *Henricus the Ethnographer. Reflections on Ethnicity in the Chronicle of Livonia.* – M. Tamm, L. Kaljundi, C. S. Jensen (Eds.). *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier.* Ashgate, Farnham, 2011, lk. 77–106.

kirjutuse vanad võrendikud. Ajaloo kulg 13. sajandi vallutusest kuni natsionalismi leitudamiseni 19. sajandil on toonud meid Henriku etniliste nimetajate juurest moodsate rahvuslike sildistusteni, mida ajaloolase keel edasi kannab. Ehk teisisõnu, Henriku sõnakasutus, tema misjonikroonika retoorika projitseerub meie teadvuses moodsate arusaamade võrgustikus.

Tänapäeval tundub, et Henriku metanarratiivi avastamine ei lõpe kunagi. 19. sajandi teise poole ja 20. sajandi algupoole valdavalt saksakeelses ajalookirjutuses toimunud diskussioonid Henriku kroonika üle on unustusehõlmas ja Henriku enda „natsionaliseerimise” katsed ehk siis tema pidamine Henrik Lätlaseks (*Henricus Lettus*) on ümber lükatud ja vaibunud. Vana harjumuse kohaselt kirjutatakse eesti keeli sageli Läti Henrikust, ilma et teda lätlaseks peetaks.

Henriku Liivimaa kroonika on viimastel aastakümnetel läbi teinud omalaadse nn. renessansi, kuid seda peamiselt ingliskeelses akadeemilises kirjanduses ja ristsõdade süvenenud uurimise ja uute tõlgenduste ning laienduste kontekstis. Christian Krötzl oli üks esimesi medieviste Balti regioonis, kes tutvustas laiema pildi paavsti poliitikast Läänemere-ruumi põhjaosas 12. ja 13. sajandil, mis veenab kogu kristliku misjoni, konversiooni ja vägivaldse ristiusustamise suuremas kavas.³ Ta sidus paavstide projekti kristluse (*christianitas*) laienemisest põhja ja itta ühtse Euroopa väljakujunemise protsessiga, ent rõhutas samas kristliku misjoni keerulist vahekorda vägivaldsete ristsõdadega, iseäranis Baltikumis.⁴ Kui nimetada vaid olulisemaid kaasaegseid tendentse selles laias diskursuses, siis olulise tõuke ristsõdade ajaloo uuesti mõtestamiseks Põhja-Euroopas on andnud Taani ajaloolased.⁵ Balti medievistide rahvusvahelise koostöö väljapaistvaks saavutuseks olid Alan V. Murray editeeritud kaks akadeemilist köidet Baltikumi ja eriti Liivimaa keskajast, mis viisid Baltikumi ristsõjajad ja nende ühe tähtsaima algallika Henriku kroonika keskaja uurimise *suurde teadusesse*.⁶ Rahvusvaheliselt aktualiseerunud uurimisteema jõudis 2008. aastal kulminatsiooni Henriku kroonikale pühendatud konverentsiga, mille korraldas Tallinna Ülikooli Keskaja Keskus, ja konverentsi ettekannete põhjal koostatud artiklite kogumikuga.⁷

On täiesti ilmne, et suured poliitilised muutused Balti regioonis, Balti riikide taasiseiseisvumine ja nende nn. tagasipöördumine Euroopasse on mõjutanud ka ajalookirjutuse ideoloogiat ja praktikaid. Kui Balti rahvad tänapäeval kuuluvad Euroopa Liitu ning vahepealse ajaloo käiguga on unustusse vajunud ka sõdadevahelise aja saksavastased hoiakud ning kui vana „saksa-taani vallutuse” retoorika on ajalookultuuris välja vahetanud paratamatu liitumine ladina maailmaga, olgugi et ristsõdade hinnaga, siis ei muuda see ometi 13. sajandil sündinud ajaloo käiku. Henriku kroonika taaslugemine ja aeglane lähilugemine genereerib ikka veel küsimusi ja ideid, millest mõned on vanad ja äraunustatud, ent vajavad moodsas kontekstis uuesti läbimõtlemit.

³ Chr. Krötzl. Finnen, Liven, Russen. Zur päpstlichen Politik im nördlichen Ostseeraum im 12. und 13. Jahrhundert. – M.-L. Rodén (Ed.). Ab Aquilone. Nordic Studies in Honour and Memory of Leonard E. Boyle, O.P. (Swedish National Archives, Skrifter utgivna av Riksarkivet 14. Suecoromana, Studia Artis Historiae Instituti Romani Regni Sueciae 6). Stockholm, 1999, lk. 44–56.

⁴ Chr. Krötzl. Pietarin ja Paavalin nimissä. Paavit, lähetystyö ja Euroopan muotoutuminen (500–1250) (Historiallisia Tutkimuksia 219). Tampere, 2004.

⁵ Nimetades vaid olulisemaid töid: J. H. Lind, C. Selch Jensen, K. Villads Jensen & A. Bysted. Danske korstog. Krig og mission i Østersøen. Høst & Søn Forlag, København, 2004; vrd. eestikeelne tõlge: Taani ristsõjajad – sõda ja misjon Läänemere ääres. Tallinn, 2007 ja ingliskeelne tõlge: Jerusalem in the North: Denmark and the Baltic Crusades, 1100–1522. Brepols, 2010. I. Fonnesberg-Schmidt. The Popes and the Baltic Crusades 1147. Brill, Leiden, 2006; hilisemate ristsõdade kohta vt.: J. Møller Jensen. Denmark and the Crusades. 1400–1650. Brill, Leiden, 2007.

⁶ Crusade and Conversion on the Baltic Frontier, 1100–1500. – A. V. Murray (Ed.). Ashgate, Farnham, 2001; The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier. – A. V. Murray (Ed.). Ashgate, Farnham, 2009.

⁷ Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A companion to the Chronicle of Henry of Livonia. Ed. by M. Tamm, L. Kaljundi and C. S. Jensen. Ashgate, Farnham, 2011.

Henrik ja Neitsi Maarja

Kujunevas Liivimaa koloniaalühiskonnas toimus enamuse allutamise vähemuse poolt ristiusustamise egiidi all vägivaldse vallutuse vormis. Henriku kroonikat lugedes veendume, et liivlaste, lätlaste ja eestlaste ristimine, nende konversioon oli ebakindel ja väheresultatiivne protsess. Piiskop Albert pidi pea igal aastal ette võtma ristosõdijate värbamist Saksamaalt.⁸ Liivimaa ristosõja õigustamiseks ja ristosõja sihtkoha atraktiivsemaks muutmise kohta esitas Marek Tamm idee Liivimaa sakraliseerimisest, mille järgi tuli seda ala esitada uue „töötatud maana” ning seejärel ja ennekõike teisendada see Jumalaema valduseks – Maarjamaaks.⁹ Niisugune tõlgendus on põhjendatud, eriti kui arvestada, et Henriku kroonikal võis olla mingisugune Rooma kuuria jaoks määratud raporti funktsioon, mingi kokkuvõtlev jutustus Liivimaal sündinud asjadest, mille kirjapanekut innustas paavsti legaati Modena Wilhelm (Guillelmus), nagu mitmed ajaloolased on arvanud.

Kuid Henrikule kaugeleulatuvate poliitiliste ja ideoloogiliste intentsioonide omistamine tekitab ohu kroonika teksti üle interpreteerida, leida sealt sõnumeid, mis kindlasti vastaksid meie esitatud küsimustele. Paraku kirjutas ta oma teksti siiski Liivimaal ja mitte Roomas või Lübeckis või Magdeburgis. Liivimaa *res gestae Alberti Episcopi*, mida kroonika valdavalt representeerib, vajas ennekõike kohalikku, mitte ainult Rooma kuurias lugemiseks tarvilikku legitiimsiooni. Baltikumi ristosõdades karastunud Henrik, tähelepanelik vaatleja ja ülihea mäletaja, pidi ometi mõistma, et vastuolusid sakslaste või siis riialaste ja vastristitute vahel saab ületada vaid mõõga jõul ja et ka see ei taganud kristliku kogukonna leplikku koostööd Issanda suuremaks auks. Niisamuti pidi ta kibedustundega tunnistama erimeelsusi uue koloonia juhtivate jõudude vahel, mis tulid eriti ilmsiks paavsti legaadi Modena Wilhelmi Liivimaa missiooni ajal. On isegi arvatud, et mingid vastuolud takistasid Henriku enda karjääri Liivimaal ja oma elu lõpuperioodil tõmbus ta tagasi oma kihelkonda Papendorfi-Rubene'sse.

Need tõsiasi ja arvamused ei anna alust Henriku maailmavaate sekulariseerimiseks, vastupidi – ta jäi truuks kristlikule kirikule, mida ennastalgavalt teenis, ja ristiusu õpetusele, mille seemneid ta misjonärina uues koloonias külvas. See pole leiutatud metafoor, vaid tugineb kroonikas endas olevatele vihjetele viljakusest, Issanda uuest viinamäest jne.¹⁰ Samas juhivad piibellikud metafoorid meid kõrvale peamisest küsimusest, kuidas leida uuele kolooniale ühine nimetaja, mis vähemalt tekstis veenaks Liivimaa kiriku ja kogukonna ühtsust.

Õhtumaa kristlus koges 12. ja 13. sajandil Neitsi Maarja kultuse suurt populaarsust.¹¹ Selle levikule aitasid kaasa ristosõjad. Kirjanduses on rõhutatud eriti tsistertslaste rolli Neitsi Maarja kultuse edasikandmises ning kahtlemata tuleb seda arvestada ka Liivimaa keskajas.¹² Ida-Baltikumi alistamisel 13. sajandi algukümnenditel tõid Neitsi Maarja austamise kaasa misjonärid ja ristosõja organiseerijad ning Henriku Liivimaa kroonika

⁸ Vrd. Alberti itineraar: G. Gnegel-Waitschies. Bischof Albert von Riga. Ein Bremer Domherr als Kirchenfürst im Osten. August Friedrich Helmede Verlag, Hamburg, 1958, lk. 168–174.

⁹ M. Tamm. Kuidas õigustada ristosõda? Liivimaa vallutamine ja uus ristosõjaretoorika 13. sajandi alguses. – Kroonikast kantaadini. Muusade kunstid kesk- ja varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal. Koost. K. Kaju. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 22 (27)). Tartu, 2013, lk. 28.

¹⁰ Vrd. L. Kaljundi. Young Church in God's new Vineyard. The Motifs of Growth and Fertility in Henry's Chronicle of Livonia. – <<http://www.ennenjanyt.net/4-04/referee/kaljundi.pdf>>.

¹¹ Vt. Lähemalt: M. Rubin. Mother of God: A History of Virgin Mary. Allen Lane, London, 2009; C. M. Kearns. The Virgin Mary, Monotheism, and Sacrifice. New York, 2008; J. Pelikan. Mary Through the Centuries. Her Place in the History of Culture. Yale University Press, 1998; Chr. Tyerman. Fighting for Christendom. Holy War and the Crusades. Oxford University Press, Oxford, 2004.

¹² Neid seoseid on huvitavalt käsitlenud I. Leimus. Mõõgavendade pitser – märk Saksa-Taani salasõjast? – Tuna 2002, nr. 1, lk. 20–26.

on Maarja kultuse väga oluline allikas. Leonid Arbusow osutas, et Henrik nimetas Neitsi Maarjat oma kroonikas 38 korda, mis olevat palju sagedasem kui teistes samaaegsetes Saksa kroonikates.¹³ Paul Johansen aga juhtis tähelepanu asjaolule, et juba Liivimaa esimese misjonäri ja piiskopi Meinhardi kodukirik Segebergis oli pühitsetud Maarjale ning vastavalt kandis ka esimene kirik Liivimaal Ükskülas Maarja nime.¹⁴ On tähelepanuväärne, et pärast oma ametissepühitsemist tõi piiskop Albert Üksküla kiriku üle Riiga. Henriku kroonika teatel pühendas ta piiskopliku toomkiriku koos kogu Liivimaaga (*cum tota Livonia*) õndsaimale Jumalaemale Maarjale.¹⁵ Riia esimene toomkirik põles küll 1215. aasta suures tulekahjus maha, kuid taastati ilmselt peagi. Ent kroonika retoorikas on Maarja kirikul veel teinegi konnotatsioon. Kui 1209. aastal tuli Jersika (Gercike) vürst Riiga rahu leppima, siis piiskop Albert kasutanud krooniku sõnul Maarja kirikut Liivimaa kristliku kiriku sünonüümina. Albert seadis rahuleppe tingimuseks, et vürst annaks oma riigi põlise annetusena üle õndsas Maarja kirikule, mida vürst kinnitas ja ühtlasi töötas edaspidi alati õndsas Maarja kirikule ustav olla.¹⁶ See tekstikoht on ilmeka näide, kuidas kroonik on konstrueerinud Neitsi Maarjale pühendatud Liivimaa kujundit.

Teiselt poolt levis Maarja kultus Liivimaa ristsõja kontekstis ja seda kandsid vaimulikud rüütlid. 1190. aastatel tekkinud Saksa ordu kandis Maarja nime – *Ordo domus Sanctae Mariae Theutonicorum Hierosolymitanorum* ('Jeruusalemma Saksa Koja Püha Maarja hospidali vendade ordu'). Saksa ordurüütlite, aga ka hansakaupmeeste kirikud, nagu osutas Johansen, kannavad nime *Sancta Maria Teutonicorum* – tema arvates oli tegemist suure moega ning keskaegse Maarja-kultuse kõrgpunktiga.¹⁷ Maarja kultus levis eriti laialdaselt Saksa ordu valdustes Preisimaal. Kuigi Riias 1202. aastal asutatud vaimulik rüütliordu – *Fratres militie Christi Livoniae* ('Kristuse Sõjateenistuse Vennad') – ehk Mõõgavendade ordu nimetas end Kristuse rüütlite ühenduseks, teenisid ka nemad Jumalaema Maarja kultust. Henriku tekstis mainitakse sageli õndsas Neitsi Maarja lippu (*vexillum beate Virginis*) ja seda nii üldises tähenduses kui ka sõjaliste aktsioonide, näiteks linnuste piiramise puhul. 1208. aasta jutustuses kirjutab kroonik pateetiliselt, kuidas liivlased, lätlased ja sakslased kandsid õndsas Neitsi lipu Ugandisse ehk siis Lõuna-Eesti aladele. Siinne sõnastus on sümbolne tähistamaks eestlaste alade vallutamise algust. Kui aga sakslased piirasid 1212. aastal liivlaste Sattesele linnust, siis lahingumõllus piiskop „saadab linnusesse oma lipu ... et nad pöördusid tagasi usu sakramentide poole”. Kui liivlased lõpuks alistusid, siis „nad tõstavad üleval õndsas Maarja lipu üles, painutavad oma kaelu piiskopi ees ja paluvad härdalt, et ta heidaks neile armu”.¹⁸

Lugu ise pole eriti usaldusväärne, kuid osutab siiski, et Neitsi Maarja lippu kanti sõjakaigul kaasas. Lahtiseks jääb, kas see oli piiskopi kaaskonna lipp või ühine koos Mõõgavendadega. Kroonika lõpuosas teenib lipp pigem võiduka ristsõja sümboli funktsiooni. Henrik tõstab 1220. aastal esile, et riialased on kogu Eestimaa, välja arvatud Revala maakonna ja Saaremaa õndsas Neitsi lipu all ristiusu ikke alla heitnud.¹⁹ Teisel jälle kirjutab kroonik kujundlikult, et see viinamägi on istutatud õndsas Neitsi lipu alla ristsõdijate innu ja riialaste vaevaga.²⁰ Lipu kujund hakkab Henrikule lausa meeldima, kui ta irooniliselt mainib rootslasi, kes tungisid juba õndsas Neitsi lipu alla heidetud (loe riialaste poolt alistatud)

¹³ L. Arbusow. Liturgie und Geschichtsschreibung im Mittelalter. Ludwig Röhrscheid Verlag, Bonn, 1951, lk. 65.

¹⁴ P. Johansen. Kroonika kui biograafia. Läti Henriku elukäik ja maailmavaade. – P. Johansen. Kaugete aegade sära. Koost. J. Kivimäe. Ilmamaa, Tartu, 2005, lk. 262.

¹⁵ HCL VI, 3.

¹⁶ HCL XIII, 4.

¹⁷ P. Johansen. Kroonika kui biograafia, lk. 269.

¹⁸ HCL XVI, 4.

¹⁹ HCL XXIII, 10.

²⁰ HCL XXIV, 2.

Ridala kandi kihelkondadesse, kuid said üsna varsti kaotuse osaliseks, jättes mulje just nagu oleks see rootslastest olnud patune tegu, sest Jumalaema olevat leebe vaid omade vastu.²¹ Seda esmavallutuse privileegi kaitsesid Henriku sõnul näiteks sakslased, kes 1225. aastal Virumaal väitsid, et „selle maa on kõige esmalt liivimaalased õndsas Neitsi lipu all ristiusule alla heitnud”.²² Sellest järeldub Henrikul kiivas arusaam, et Neitsi Maarja lippu võisid kanda ja selle all sõdida üksnes sakslased – piiskop Alberti ristisõdijad ja Mõõgavennad. Need tõendid räägivad ilmekalt Neitsi Maarja tähtsast osast sakslaste enesekeh-testamise ja sõjaka edasitungi usulisel kaitsmisel Läänemere idakaldal.

Henriku reis Rooma

Neitsi Maarja austamine Liivimaal jõudis Henriku kroonika valgel oma kulminatsiooni 1215. aastal, mil Roomas tuli kokku Neljas Lateraani kirikukogu ehk kontsiil, nagu öeldi vanemas kirjanduses. Selle kuulutas 19. aprillil 1213 välja paavst Innocentius III oma bullaga *Vineam domini sabaoth*. Seda kirikukogu on peetud Euroopa keskaja kirikuloo või vähemalt Innocentius III pontifikaadi (1198–1216) üheks tähtsaimaks sündmuseks. Paavsti soovil olid Rooma kutsutud kõik piiskopid ja abtid, lisaks ka kapiitlite ja ordude esindajad ning kogu kristliku maailma kuningad ja vürstid, mistõttu seda on peetud lausa oikumeeniliseks kirikukoguks, ehkki Idakiriku esindajaid polnud Igavesse Linna palutud.

Henrik mainib kirikukogu toimumist piiskop Alberti 16. aasta sündmuste algul ehk siis 1214. aastal. Kroonikat lugedes jääb neist aegadest mulje, et piiskop Albert on enamasti Riias ära. Kui siis Albert koos paljude ristisõdijatega Liivimaale tagasi jõudis, tundis ta heameelt, et Ratzeburgi piiskop Philipp oli suurepäraselt tema eest Riia kirikut valitsenud.²³ Veel enamgi, piiskop Philippile oli ju usaldatud kogu uue koloonia juhtimine. Ning Henrik kirjutab Albertist edasi: „Ja korraldanud kõik, mis korraldada oli, tõttas ta jälle Saksamaale, et võiks järgmisel aastal hõlpsamini jõuda kirikukogule, millest oli teatatud juba kahe aasta eest, jättes ülalnimetatud piiskopi (*Philippi – J. K.*) Riiga oma majja ja oma ülalpidamisele.”²⁴

Neid üksikasju sai Henrik teada vaid sel moel, et ta viibis ise piiskop Philippi lähikonnas Riias. Järgmise, 1215. aasta lugudes on Henrik üsna kiretult maininud: „Ratzeburgi piiskop aga, tõtates ühes Eestimaa piiskopi Theoderic’iga Rooma kirikukogule, usaldab end koos Saksamaale minevate ristisõdijatega mere hoolde ja kiirustab üheksa kogega Ojamaa poole.”²⁵ Mitte sõnagi sellest, et ka teda ennast, lihtsat misjonipreestrit oleks kaasa võetud. Aga kroonika järgnevad leheküljed veenavad, et ka Henrik oli Rooma reisijate hulgas. Niisamuti ei maini Henrik, kas ka Eestimaa piiskop Theoderic oli samas reisiseltskonnas või mitte. Piiskop Albertist rääkimata, sest tema oli juba varem Saksamaale purjetanud.

Asjaolu, et Henrik reisis Rooma koos piiskop Philippiga, on huvitav ka põhjusel, et Ratzeburgi piiskop näib kuuluvat Henriku lemmikute hulka, millele on osutanud juba Paul Johansen. Mitte ilmaasjata ei maini kroonik 1212. aastal end nimepidi piiskopi preestriks ja tõlgiks (*sacerdoc ipsius et interpres Henricus de Lettis*).²⁶ Või ka vastupidi – et piiskop soosis Henrikut, sest võib ju küsida, kelle soovil või soovitusel Henrik üldse Rooma reisis. Usutavalt oli just piiskop Philipp too mees, kes Henriku kaasa võttis, kas soovist omada enda kõrval preestrit abilist või erasekretäri või isegi seepärast, et Philippi tervis polnud nii pika reisi jaoks kõige paremas konditsioonis.

²¹ HCL XXV, 2.

²² HCL XXIX, 6.

²³ HCL XVIII, 1.

²⁴ Samas.

²⁵ HCL XIX, 5.

²⁶ HCL XVI, 3.

Rooma-reis pidi olema ju iga tõsise kristlase ja eriti veel paganate ristimises kogenud preestri unistus. Ihalus palverännakuks Rooma kehtis läbi keskaja ning selle traditsiooni jäljed on püsinud tänapäeva massiturismini. Et aga Henriku reis Rooma nii vaevaliseks osutus, seda ei osanud ei piiskop ega tema kaaslased oletada. Leonid Arbusowi arvutuste kohaselt mindi Riist tee 1215. aasta juuni keskpaiku. Kuid juba järgmisel ööl puhkenud torm paiskas sakslaste koked Saaremaa randa, nn. Uude sadamasse (*in portum novum*).²⁷ Saarlased kasutasid võimalust oma äsjust luhtaläinud kallaletungi Riiale tasuda ning sulgesid sadama tulelaevadega, et sakslaste kogesid merel põlema panna. Kaks nädalat heidelnud sakslased Henriku jutustuse järgi üle kogu Eesti kokku tulnud sõjameestega ja ligi kahesaja röövilaevaga (*pyraticis fere ducentis*) ning lõpuks õnnestunud neil piiramisrõngast avamerele välja murda. Henrik muidugi kirjutab, et nad pääsesid sellest hädast Jumala halastuse läbi ning et piiskop Philipp oli kogu selle aja palvetanud. Kõige otsustavamal tunnil saatnud piiskop oma palve õndsas Neitsi Maarja poole: „Näita, et sa oled ema, näita, et sa oled ema!” ning Neitsi Maarja võtnud seda palvet kuulda, mis sest, et Henrik laenas need sõnad breviaaris oleva hümn*i Ave Maris Stella* neljanda stroofi algusest.²⁸

Kuid ka avamerele pääsenult tuli kannatada tormide ja vastutuule käes lausa kolm nädalat, enne kui soodus lõunatuul koked 22. juulil Ojamaa randa puhus. Ning meil pole muud võimalust, kui uskuda, et see ränkaskas merereis Riist Ojamaale võttis viis nädalat. Ojamaal pidi reisieltskond esmalt vast nädalapäevad end kosutama ning laevu sättima, enne kui edasi Lübecki suunas purjetada, mis võis halvemal juhul veel nädalapäevad ehk isegi kauem kesta. Kuid sellest Henrik ei kirjuta. Niisamuti ei tea me midagi pikast reisist alates Lübeckist Põhja-Itaaliasse või on algetes käsikirjades midagi kaotsi läinud, sest vastav tekstikoht sisaldab kaks paragrahvi ja mõlemal on sarnane pealkiri Ratzeburgi piiskopi Philippi surmast.²⁹

Leonid Arbusowi arvamusele tuginedes tuleb teise paragrahvi pealkirja, mille viimased tähed on käsikirjas ära lõigatud, lugeda kui „Ratzeburgi piiskopi surmast Veronas”.³⁰ Seda juhul kui kohanimi võis olla *Vyronia*, mis pole mitte Viru, vaid *Veronia* ehk tänapäeva Verona, Alpide jalamil olev linn Põhja-Itaalias. Hermann Hildebrandi arvamuse kohaselt suri piiskop siiski Roomas või selle lähistel, juhul kui välja lugeda *Neronia*, mis sobivat Roomas kohanimega *prata Neronis*, kuid see arvamine pole hiljem leidnud pooldamist.³¹ Kui kergest haigusest tabatud piiskop suri ja maeti, siis Arbusowi järgi nägi veronalane (*Veronensis*) imetabast välgusarnast sammast ehk miraaklit. Kohanime väljalugemine pole mitte juuksekarva lõhkiajamine, vaid olulise tähendusega, sest me peame üles leidma Henriku, kes üpris usutavalt viibis piiskopi kõrval tema haiguse ajal, luges vast palve tema matustel ning pidi omal käel edasi reisima ja kohtuma piiskop Albertiga.

Ratzeburgi piiskoppide nimekirju uurinud Hildebrand selgitas, et piiskop Philipp suri kas 14. või 15. novembril 1215.³² Kui see juhtus siiski Veronas, siis võime oletada, et Henrik asus teele mõni päev pärast piiskopi surma. Kuid ikkagi oli ta Rooma hiljaks jäänud, Innocentius III oli kirikukogu avanud 11. novembril. Tänapäeva kõige lühemal kiirteel on Veronast Rooma u. 512 km, selle sõidab kogenud autojuht viie-kuue tunniga, *Trenitalia* rongiga võib Rooma jõuda isegi vähem kui viie tunniga, lennukist rääkimata. Kuid Henrikul võis kuluda enam kui 500 km läbimiseks kindlasti kaks nädalat või isegi rohkem. Mis omakorda tähendab, et Henrik jõudis Rooma alles siis, kui paavst oli kirikukogu viimase

²⁷ HCL XIX, 5.

²⁸ Samas.

²⁹ HCL XIX, 6.

³⁰ Samas, lk. 131, joonealune märkus 1.

³¹ H. Hildebrand. Die Chronik Heinrichs von Lettland. Ein Beitrag zu Livlands Historiographie und Geschichte. Berlin, 1865, lk. 10–11.

³² H. Hildebrand. Die Chronik Heinrichs von Lettland, lk. 11.

istungi 30. novembril lõpetanud. Niisugused arvutused on loomulikult küsitava väärtusega, ent sugugi mitte võimatud.

Henriku kirjeldus Rooma kirikukogust on napp ja kuiv, mis võib-olla toetab eelnevat arutlust. Ta teab märkida, et kirikukogust võttis osa nelisada patriarhi, kardinali ja piiskoppi ning kaheksasada abti.³³ Me teame tänapäeval, et IV Lateraani kontsiilil osales 71 patriarhi ja metropoliiti, 412 piiskoppi ning umbes 900 abti, priorit ja saadikut. Need arvud võisid Henriku kõrvu ulatuda vaid nende vahendusel, kes kirikukogust osa võtsid, esmalt piiskop Albert ja piiskop Theoderic, kelle osavõtust kroonik ju kirjutab. Kirikukogu osavõtjate nimekirjades on ka märgitud mõlemat piiskoppi – *de Livonia*, *de Hestia* –, kuid nimetult.

Kõik eelnev on teeninud vaid üht eesmärki, et selgitada, mis juhtus Roomas kirikukogul, millest Henrik nii lühidalt, kuid enesekindlalt kirjutab, just nagu oleks ta seisnud/istunud piiskop Alberti kõrval, kui too kõnetas paavsti: „Nii nagu ... sina, püha isa, ei tüdi oma pühaduse agarusega toetamast Jeruusalemma püha maad, mis on poja maa (*terra filii*), nõnda ei pea sa selgi korral jätma üksildusse Liivimaad, mis on ema maa (*terra matris*) ja mida on senini sinu lohutuste hoolitsusel laiendatud paganate hulgas. Sest poeg peab oma ema kalliks ja nii nagu ta ei taha, et ta oma maa hukkuks, nõnda ei taha ta muidugi, et ta ema maa ohtu satuks.” Ja Innocentius III vastanud: „Nagu poja maad, nõnda ka ema maad püüame me alati oma isaliku hoolitsemise innuga edendada.”³⁴

Siinkohal võiks kriitiline ajaloolane oma arutluse lõpetada ning ühineda tuntud järeldusega, et nii sai Liivimaa 1215. aastal oma pühitsuse Maarjamaana, ning selle dokumenteerimise eest kandis Henrik hoolt oma kroonikas. Viimases väites on õigust nii palju, et Lateraani kirikukogul väidetavalt toimunud dialoogi ainuke allikas on Henriku Liivimaa kroonika. Ja isegi kui selline dialoog paavsti ja Alberti vahel tõepoolest aset leidis, siis pole neil väidetest erilist pühitsemise oreooli. Innocentius III oletatavatest sõnadest ei saa rohkem välja lugeda kui toetust Neitsi Maarja austamisele Liivimaal, mida Albert temalt oli palunud. Miks vajas seda Albert? Sugugi mitte õilsatel usulistel kaalutlustel, vaid hoopis pragmaatiliste sihtide saavutamiseks. Ernst Pitz on osutanud Alberti soovile kirikuõiguseks eksemptsiooniks, vabaneda Bremeni peapiiskopi alluvusest, kuid seda kirikukogul ei saavutatud.³⁵ Tema arvates oli Alberti põhimureks saada paavstilt kinnitus 1204. aastal Bremeni kirikule väljastatud indulgentsile koguda usklikke sõjakäigule Liivimaa paganate vastu,³⁶ kuid möödusega, et Liivimaale läheksid need, kes vaesed või nõrga tervisega ning seepärast sobimatud ristiretteks Pühale Maale. Tõsi, selle kinnituse Albert paavstilt 1215. aasta kirikukogul ka sai, sest tal oli hädasti vaja värvata uusi ristsõdijaid Liivimaale. Mis aga kogu ürituse delikaatseks muutis, oli asjaolu, et 1214. aastal oli Saksa-Rooma kuningas (aastast 1220 keiser) Friedrich II andnud Elbe jõest põhja pool olevad Saksa alad koos Bremeni, Lübecki ja Ratzeburgi piiskopkondadega Taani kuninga Valdemar II valdusse ning see leping võis tõkestada Alberti värbamisaktsioonid Põhja-Saksamaal. Alberti õiguste kaitseks andis paavst 29. detsembril 1215 välja bulla, mis oli adresseeritud Taani kuningriigi kristlastele.³⁷ Asjade selline käik seletab ka, miks Albert pärast Rooma kirikukogu viibis Friedrich II õukonnas Hagenaus, mis aga ei toonud pööret Liivimaa küsimuses. Liivimaa kirikupoliitika vajas keerulist diplomaatiat ning osavat propagandat, mida Henriku kroonikast alati välja ei loe. Kirikukogu taustal heikleavad õhtumaal palju suuremad mured,

³³ HCL XIX, 7.

³⁴ Samas.

³⁵ E. Pitz. Papstreskript und Kaiserreskript im Mittelalter. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1971, lk. 70.

³⁶ Liv-, Ehst- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hg. von Fr. G. von Bunge. I Bd. Reval, 1853, nr. 14, vg. 18–20.

³⁷ E. Pitz. Papstreskript und Kaiserreskript, lk. 71.

nagu V ristsõja toetamine, kuningas Friedrich II ja Otto IV heitlus võimu pärast, võitlus ketserluse vastu ja Inglismaad haaranud segadused, kui kuningas John sõdis mässuliste parunitega, kes nõudsid *Magna Carta* pidamist. Euroopa suures poliitikas polnud Liivimaa tulevik kindlasti esmajärgulise tähtsusega küsimus.

Maarjamaa leiutamine

Lateraani kirikukogul piiskop Albertile omistatud lausungit Liivimaast kui „ema maast”, kui Neitsi Maarja ehk siis Maarjamaast on ajaloolased hinnanud erinevalt. Friedrich Koch käsitles seda Liivimaa ristsõja jutlustamise õiguse taotlemise kontekstis, Paul Johansen pidas seda ametlikuks kirikupropagandaks.³⁸ Ernst Pitz nimetas Maarjamaad vaid kõnekujundiks (*Redefigur*) ja osutas, et 1219. aastal nimetati Liivimaad samalaadsel retoorilisel moel Kristuse maaks (*terra Christi*), kui nimetada vaid mõningaid varasemaid mainimisi kirjanduses.³⁹

Teadaolevalt polnud Lateraani kirikukogu 1215. aastal küll esimene kord, kui sellist sõnaühendit kasutati. Sagedased pöördumised Neitsi Maarja poole Henriku kroonikas panevad isegi imestama, miks seda varem käbele ei toodud. Leonid Arbusowile loomulikult ei jäänud kahe silma vahele, et jutustades Lippe Bernhardi pühitsemisest Dünamünde tsistertslaste kloostri abtiksi 1211, mainib Henrik, kuidas Bernhard „oli võtnud risti õndsas Neitsi maale (*ad terram beate Virginis*) minekuks”.⁴⁰ Või kui tahta olla veelgi täpsem, siis leiame kroonikast samatähendusliku sõnastuse aastaist 1201–1202, kui piiskop Albert tõi Üksküla piiskopi asukoha üle Riiga, nagu eelnevalt juba mainitud.⁴¹ Kindlasti oli Lübecki Arnoldi kroonikas mainitu, et Meinhard asutas 1186. aastal „Liivimaa piiskopitooli, mis nimetati õndsas Jumalaema kaitse alla (*intitulata patrocinio beate Dei genitricis Marie*) kohas, mille nimi on Riia”, ajaliselt varasem Henriku kroonikast, kuid seda ei saa otsesõnu tõlgendada Liivimaa pühitsemiseks Neitsi Maarjale.⁴² See töö viitab küll Maarja kultuse Liivimaale jõudmisele, kuid selle tähendus on uue koloonia algusaastail piiratud üksnes esimese kristliku kiriku (kahjuks eksitavalt, mitte Riia, vaid Üksküla) pühitsemisega Neitsi Maarjale.

Liivimaa kroonikat üle lugedes on vajalik täpsustada, mida Henrik „ema maaks” ehk siis Maarjamaaks pidas. Kindel tõsiasi on, et Henrik eristab reeglina Liivimaad Eestimaa. 1220. aastal saatis piiskop Albert Eestimaale ehk õieti Sakalasse kaks jutlustajat, kes käisid ristimas ka Järvas ja teistes maakondades ning pöördusid seejärel tagasi Liivimaale.⁴³ Ehk mida siis tähendab, kui Henrik kirjutab, et nad koos soomlasest preestri Petrus Kaikewalde’ga Eestimaale minnes läksid läbi Ugandist, kuni jõudsid Tartu juures Emajõeni? Siin võib koguni küsida, kas Ugandi kuulus Liivimaale või et kas Eestimaa algas Emajõeest põhja pool.

Taanlasest preestrite Woltherile seletanud mõlemad preestrid Järvamaal, et „see viinamägi on istutatud õndsas Neitsi lipu all ristsõdijate innu ja riialaste vaevaga”. Ent siin on tegemist metafoorse retoorikaga, mis vastab riialaste vallutuslikule kõnepruugile. Kui aga Henrik jutustab lugu rüütel Godescalcist, kes tuli 1221. aastal Riiga Taani kuninga foogtina võimu üle võtma, siis muutub kroonik irooniliseks. Taani ametnik oli muidugi soovimatu

³⁸ Fr. Koch. *Livland und das Reich bis zum Jahre 1225*. Verlag W. F. Häcker, Posen, 1943, lk. 45; P. Johansen, *Kroonika kui biograafia*, lk. 269.

³⁹ E. Pitz. *Papstreskript und Kaiserreskript*, lk. 73.

⁴⁰ HCL XV, 4.

⁴¹ HCL VI, 3.

⁴² Arnoldi *Chronica Slavorum*, XV, 30; vrd. eestikeelne tõlge: K. Kolk. Lüübeki Arnold. Liivimaa pööramisest. – *Tuna* 2004, nr. 1, lk. 81; M. Tamm. Liivimaa sakraliseerimine: Maarjamaa sünni ristsõja rüpest. – <http://kjt.ee/2013/06/liivimaa-sakraliseerimine-maarjamaa-sund-ristisoja-rupest/>.

⁴³ HCL XXIV, 1.

isik Riias ja Henrik kirjutab müstilisel moel, et rüütel oli solvanud Neitsi Maarjat. Oma missioonis pettunud rüütel loobus kuningliku foogti ametist „õndsas Neitsi maal” (*in terra beati Virginis*).⁴⁴ Sellest loost saab alguse kroonika üks omapärasemaid kohti – Henriku jutlus, mis on tegelikult ülistuslaul Neitsi Maarjale. Laenates breviaari hümnid *Ave Maris Stella* kujundit, nimetab ta Jumalaema Maarja mere täheks (*maris stella*), kes valvab alati oma Liivimaad, maailma valitsejannana ja kõigi maade käskijannana kaitseb ta alati omaenese maad ning taeva kuningannana käsutab maapealseid kuningaid.⁴⁵ Henrik loeb jutluses üles kõik juhtumid, kus Liivimaa vaenlased hukkusid, ning moraliseerib: „Ennäs Jumala ema, kui leebe omade vastu, kes teda ustavalt teenivad Liivimaal, kuidas ta neid alati kaitseb kõigi nende vaenlaste eest, ja kui halastamatu nende vastu, kes püüavad tungida tema maale või takistusi teha tema poja usule ja aule sellel maal!”⁴⁶

Loomulikult oli see Henriku ajal ametlik kirikupropaganda, kuid ta püüdis Maarja kultusele rohkem usulist sisu anda. Alustades juba kirikukalendri pühadest, mille seas on rida Maarjaga seotud pühasid, nagu 15. august – Maarja surmapäev ehk rukkimaarjapäev, 8. september – Maarja sündimise päev ehk ussimaarjapäev või 2. veebruar – Maarja puhastamise päev. Jumalaema kutsuti appi, kui riialased koos Mõõgavendade ja teiste sõdalastega 1208. aastal jõudsid Treidenisse, et suure sõjaväega minna retkele eestlaste vastu Ugandisse.⁴⁷ Kui piiskop Albert 1217. aastal lahkus Saksamaale, jättis ta Liivimaa Issanda Jeesuse Kristuse ja tema ema valve alla. Ja kui Taani kuningas Valdemar II 1218. aastal lubas, et ta tuleb järgmisel aastal oma sõjaväega Eestimaale, siis seda nii õndsas Neitsi auks kui ka oma pattude andekssaamiseks,⁴⁸ mis kõlab tüüpilise ristsõdija töotusena. Henriku usuliste vaadete kohaselt Neitsi Maarja kaitseb, valvab ja juhib ennekõike „omi” ja mitte teisi või võõraid. Henrik hoiatab venelaste või paganate või taanlaste vürste või mis tahes rahvaste vanemaid, et nad kardaksid nii leebet halastuse ema ega tungiks kallale tema maale. Kuid oma läti koguduse preestrina hoiatab ta ka neid oma maal, kel võim ja foogtiametid, „... et te vaeseid liiga ei rõhuks, ma nimetan vaeseid liivlasi ja lätlasi või keda tahes vastristituid, õndsas Neitsi sulaseid (*beate Virginis servos*), kes senini on ta poja Kristuse nime kandnud teiste paganahõimude juurde ja kannavad edaspidigi koos meiega”.⁴⁹ Neitsi Maarja ülistamine kroonika lõpupeatükkides üha sagenes. Paavsti legaati Modena Wilhelm lahkus 1226. aasta märtsis laevaga Ojamaale, „jättes Liivimaa õndsas Jumalaema Maarja hoole alla koos ta armastatud pojaga, meie Issanda Jeesuse Kristusega ...”⁵⁰ Pange tähele, siinse jutluse lõpus on Jumalaema tõusnud ettepoole pojast. Maarja kiituseks järgnevad kaks värsirida – *Mälestas, mälestus rõõmu mul teeb. Muud tead, Neitsi Maarja, Jumala ema, au sul’, heida, oh, armu sa mul’!* – on vast isegi kroonika usuline apoteoos,⁵¹ mida kipub varjutama hiljem juurde kirjutatud viimane peatükk Saaremaa alistamisest.

Henrik lõpetab oma kroonika juubeldavas stiilis: „Jumala ja meie Issanda Jeesuse Kristuse ja õndsas Neitsi Maarja au on nende Riia sulastele (*servis suis Rigensibus*) annetanud Saaremaal sellise rõõmu: võita mässajad, ristida vabatahtlikult ja alandlikult tulijad, võtta pantvange ja maksu, tagasi anda kõik kristlase nimega vangid, tulla võiduga tagasi!”⁵²

Siin toodud väljavõtte on kinnituseks arvamusele, et Henriku kroonika on väga oluline allikas Neitsi Maarja kultuse leviku jälgimiseks Liivimaal 13. sajandi esimestel kümnenditel.

⁴⁴ HCL XXV, 2.

⁴⁵ Samas.

⁴⁶ Samas.

⁴⁷ HCL XII, 6.

⁴⁸ HCL XXII, 1.

⁴⁹ HCL XXV, 2.

⁵⁰ HCL XXIX, 8.

⁵¹ Samas.

⁵² HCL XXX, 6.

Tekstis esinevaist teateist on osa kindlasti adekvaatsed faktid, mida Henrik on dokumenteerinud, ent samas on kirjeldusi ja kroonika kangelaste otsest kõnet, mida kroonik ise on konstrueerinud. 13. sajandi misjonipreester oli küll erakordselt osav jutustaja, ehkki mitte kogenud kirjamees ega sügav mõtleja. Liivimaa koloniaalühiskonnas polnud tema ajal veel välja kujunenud kindlat sotsiaalset ja poliitilist struktuuri ning see asjaolu peegeldub ka Henriku maailmavaate ebakindluses. Ta üritas kirjutatud sõnaga sõlmida selle ühiskonna kristlikku ühendust ning leidis oma religioosses mõttemaailmas, et selle võiksid moodustada Neitsi Maarja sulased. Esmalt paigutas ta nende hulka liivlased ja lätlased ning teised vastristitud, seejärel lisas aga ka riialased ehk siis üldises tähenduses kõik sakslased Liivimaal. Henrik kindlasti teadis, et selline ühendus on ideaalne, soovunelm, kuid ta usaldas oma ideaalühiskonna Jumalaema, Neitsi Maarja, kaitse alla, teadmata muidugi, et selline sotsiaalne maastik jääb püsima keskaja lõpuni ehk teisisõnu Vana-Liivimaa lagunemiseni 16. sajandil.

Milline oli see Liivimaa uus ühiskond, mille sündi Henrik oma kroonikas nii värvikalt ja detailselt on kirjeldanud? Tahtlikult või tahtmatult soovis ju kroonik luua oma lugejale kogupildi kohesiivsest ühiskonnast ja sulgeda oma narratiivi tema enda ja lugeja jaoks positiivse sõnumiga, olgu selleks kas või Saaremaa vallutamine, mis meile teadaolevalt polnudki lõplik. Christian Krötzl, kes võrdles Liivimaa alistamist Soome ristiusustamisega, möönis, et paavstide poliitika jõud ja poliitiline mõju jäid Roomast mitme tuhande kilomeetri kaugusel olevail mail ebapiisavaks.⁵³ Niisugusele väitele võib tuua arvukalt tõendeid, olgu või Modena Wilhelmi initsieeritud paavstliku vaheriigi loomise katse Ida-Baltikumis.

Selle tõdemusega naaseme aga Paul Johanseni kontseptsiooni juurde. Henriku maailmavaadet analüüsid lähtus ta krooniku sisemisest naiivsusest, lihtsusest ja sügavast usklikkusest. Niiviisi lisanud Henrik Liivimaa usule võitmise tollase ristirahva „gooti toomhoone” säravalt läbipaistvasse süsteemi.⁵⁴ Selle metafoorse kujundi juurde tuli Johansen veel kord tagasi ja ta uskus kroonikas ära tundvat selle Maarja riigi hoone Liivimaal, mis pidi oma rajaja ideede kohaselt laotuma säravselge taevase kuplina üle vastristitute maa.⁵⁵ Ja ta lisab, et Henrik on tõesti kord nimetanud Riia linna Augustinuse mõttes *civitas dei* ehk siis Jumalariigiks.⁵⁶

Nõnda üritas Johansen sõnastada Henriku kroonikast välja loetava Maarjamaa sisemise süsteemi põhimõtteid, mida ta ettevaatlikult riigiideeks nimetas. Mainiksin neist vaid paari olulisemat postulaati, mis osaliselt kordavad siinses arutluses juba esitatud väiteid. Johansen resümeerib samuti, et Henriku järgi on kõik liivimaalased, nii sakslased kui ka ristitud mitesakslased Neitsi Maarja erilise kaitse all. Seepärast hüütakse neid ka *servi beatae Marie virginis* ja sellistena on nad kohustatud täitma kristlaste kohuseid, *iura christianorum* ning sakslased kohustuvad tagama mitesakslastele tõelise jumalarahu ja kaitset paganate ja venelaste vastu.⁵⁷

Ent need olid ideaalriigi, kristliku utopia postulaadid ning ka Johansen möönis, et tegelikkuses polnud mingit vennalikkust ega vabadust – et uues koloonias kujunes peagi seisuslik kord.⁵⁸ Enn Tarvel ütles sedasama teistsuguste sõnadega: kristlikud ideaalid, mida ristitud pärisrahvastele esitati – olge usklikud ja ustavad, alandlikud ja kannatlikud, Neitsi Maarja sulased –, surusid tegelikult vabu talupoegi sõltlase olukorda.⁵⁹

⁵³ Chr. Krötzl. Pietarin ja Paavalin nimissä, lk. 253.

⁵⁴ P. Johansen. Kroonika kui biograafia, lk. 263.

⁵⁵ Samas, lk. 270.

⁵⁶ HCL IX, 4; P. Johansen. Kroonika kui biograafia, lk. 270.

⁵⁷ P. Johansen. Kroonika kui biograafia, lk. 271; vt. ka I. Leimus. *Iura christianorum* – Läti Henriku sõnakõlks või nõks paganate alistamiseks. – Tuna 2011, nr. 1, lk. 9–19.

⁵⁸ Samas.

⁵⁹ E. Tarvel. Henrik ja tema aeg. – Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Artiklite kogumik III. Eesti Raamat, Tallinn, 1987, lk. 26.

Seepärast järeltame, et kroonika tekstist tuletatav *Terra Mariana* ehk Maarjamaa, mille ühiskonna moodustavad *servi beatae Marie virginis*, on misjonipreestrist krooniku Henriku konstruktsioon, tema usulisel nägemusel põhinev ideaalpilt, mis pidi teenima ametliku kristliku propaganda huve, kuid millesse autor ise siiski uskus. Niisugune negatiivse konnotatsiooniga järeltus ei tähenda Henriku kroonika ebausaldusväärseks kuulutamist. Kroonikal on ülimalt tähtis metanarratiivi roll, kuid seda tuleb taaslugeda ja taastõlgendada teises võtmes, naastes keskaegse Liivimaa kui koloniaalühiskonna mudeli juurde.

800 aastat hiljem

Kaheksa sajandit pärast siin vaadeldud lugusid võiks meelde tuletada, et Henrik pühendas need järeltulevatele põlvedele sõnadega: „Ei ole aga siin midagi muud juurde lisatud kui see, mida me peaaegu kõik oma silmaga nägime; ja mida me oma silmaga ei näinud, seda saime teada nendelt, kes nägid ja juures olid.”⁶⁰ Neis väidetes on palju tõtt, kuid omajagu ka küsitavusi ja meie tänapäeva arusaamade kohaselt ajalooliitikat. Ent ka kauge mineviku ja meie tänapäeva vahel on järjepidevus. Kui kirjutatakse ajaloo katkestustest või pikkadest „ajaloota perioodidest”, siis on tegemist mõttelise illusiooniga. Me kas ei tunne mineviku kuristikku jäävaid aegu või soovime ajalooost kustutada midagi, mis tundub ebameeldiv, soovimatu.

Eesti kui Maarjamaa 800. aastapäeva tähistamine on juba kutsunud esile vastakaid arvamusi.⁶¹ Nii kirikuinimestel kui ka ilmilikul on põhjust küsida, millist aastapäeva ja mida me õieti tähistame. Pole kahtlust, et Maarjamaa on tänapäeval omandanud sümbolse tähenduse. Maarjamaa Risti teenetemärgi definitsioonist loeme, et see on asutatud 1995. aastal Eesti riigi iseseisvuse auks. Toonased, kahekümne aasta tagused vaidlused Maarjamaa tähenduse üle on loomulikult unustuse hõlma vajunud. Eesti avalikkus tõenäoliselt ei arva, et Eesti riik oleks sündinud 1215. aastal Maarjamaa nime all, sel on ikkagi sümbolne, ehkki ka sellisena vaieldav tähendus.

Kui tahta uskuda IV Lateraani kirikukogul 1215. aastal antud paavstlikku õnnistust Maarjamaale, siis peaksime ometi veel kord üle lugema Henriku kroonika peatükke, mis järgnesid lühidale jutustusele kirikukogust. Need jutustavad veristest sõjakäikudest Soontaganasse, Harjumaale, Järvamaale, sõjast Sakala vastu ja Madisepäeva lahingust, sõjaretkedest Virumaale, Tartu vallutamisest ja Saaremaa alistamisest. Vähekegenud lugeja jõuab hõlpsasti küsimuseni: kas selleks oligi vaja Maarjamaa õnnistust?

Siinses arutluses toodud mitmete tuntud väidete verifitseerimiskatsed külvasid ilmselt kahtlusi ja tekitasid juurde uusi küsimusi, millele sageli pole võimalik anda lihtsaid vastuseid. Vastupidiselt senisele arvamusele on põhjust kahtlevalt oletada, et Henrik ei jõudnudki Rooma kirikukogu toimumise ajaks ning seega kuulub kogu lugu nende hulka „mida me oma silmaga ei näinud, seda saime teada nendelt, kes nägid ja juures olid”. Aga lisaks sellele pole Liivimaa kroonikat hoolikalt üle lugedes kahtlust, et Neitsi Maarja maana tuleb mõista üksnes Liivimaad ja sugugi mitte Eestimaad, milline eristamine 13. sajandi allikates oli veel tavaline. Et hilisemal keskajal ja eriti pärast Eestimaa hertsogiriigi müümist 1346. aastal Saksa ordule ning üleandmist 1347. aastal Liivimaa ordule tavatseti Liivimaa mõistesse kaasata ka Eesti ala, on tuntud fakt, ehkki Liivimaa mõiste ajalugu vajab algallikate põhjal järelevaatamist.⁶² 13. sajandi sündmuste puhul tuleb loomulikult järgida tollast kohanime kasutust. Lisaks on võimalik, et juba keskajal hakkas levima

⁶⁰ HCL XXIX, 9.

⁶¹ J. Lahe. Maarjamaa kahtlane juubel. – Postimees, 06.09.2014.

⁶² Vrd. M. Koski. Liivinmaan nimi. – Virittäjä 2001, nr. 4, lk. 530–560.

Liivimaa tähistamise sünonüümina ladina *Terra Mariana*, millest on hiljem tuletatud eesti *Maarjamaa* või sama tähendusega läti *Māras zeme*, mis hõlmab algset Saksa kolooniat ehk siis tänase Eesti ja Läti territooriumi ja milline nimetus on kirikukultuuri traditsioonis ja populaarses kasutuses püsinud tänaseni.⁶³ Sõnapaari *Terra Mariana* levikule võis 19. sajandil kaasa aidata katoliku kiriku propaganda Liivimaal, mille üheks omapärasemaks saavutuseks oli Gustav parun von Manteuffeli 1888. aastal Riias koostatud luksusalbum „*Terra Mariana 1186–1888*”, mille ainueksemplar toona kingiti paavst Leo XIII-le.⁶⁴ Arusaadavalt tähistati sellega 700 aasta möödumist Meinhardi pühitsemisest Liivimaa piiskopiks. Kui heita pilk veidi kaugemale, siis leiame sama tähendusega *Terra sanctae Mariae* ehk siis *Püha Maarjamaa*, mida kasutati keskajal Saksa ordu valduses olnud Preisimaa kohta, järelikult pole ka Maarjamaa ainuliselt unikaalne.

Maarjamaa 800. aastapäeva tähistamine sunnib paratamatult mõtlema teistele sarnastele sajanditähistustele Eesti ajaloo diskursuses, esmajoones muidugi „700 aastale”. Tunatud ajaloolise kliše „seitsmesaja-aastane orjaaeg” sõnastajaks oli Carl Robert Jakobson oma esimeses, 1868. aastal peetud isamaakõnes. Jakobsoni järgi oli see Eesti ajaloos nn. pimeduse aeg, mis algas 13. sajandi vallutusega ja ulatus 19. sajandi ärkamisajani. Idee ise näib pärinevat saksa valgustajalt Garlieb Merkelilt, kes mõni aastakümme enne Jakobsoni kirjutas Balti rahvaste orjastamisest 600 aasta eest. Jakobsoni võitlevas stiilis fraasid, nagu *seitsmesaja-aastane vangipõlv*, *seitsesada aastat tapmist* või *seitsesada aastat pimeduseaega* on jäänud poliitilise retoorika ajalukku, kuid nende mõte vindub kusagil sügaval eestlaste ajalooteadvuses, ilmutades end haruharva. Teise maailmasõja hakul, kui oli alanud baltisakslaste ümberasumine, oli Eesti Rahvuslaste Klubis publitsiste, kes koguni arvutasid välja, et sakslaste eksistents Eestis kestis täpselt 721 aastat, ning nad rõõmustasid, et see ajalooline missioon on lõpuks ometi möödas.⁶⁵

Tänapäeva Eesti ajalookultuuris on teistsugused tähised, ühine euroopalik kultuuri- ja minevikupärand on sundinud mõndagi teisiti tõlgendama. Vana rahvusliku ajaloo imperatiivid on kaotamas oma kõlbelist väärtust, kauge mineviku väljadelt laenatud patriootilistel sõnumitel pole enam kunagist kõlapinda. Möödanikku on üha enam rakendatud tänapäeva pragmaatiliste vajaduste, meelelahutuse ja virtuaalse muinasjutumaailma huvides. Selle äraspidise arutluse lõpumoraal kaldub kultuuripessimismi, kas ongi tarvis järeltulevatele põlvedele jutustada kaheksasaja aasta taguseid sündmusi, mil Liivimaa ristsõja käigus ja Neitsi Maarja lipu all alistati siinsed hõimud ja vallutati nende maa. Nende mõtete kokkutoimamiseks sobib aga osundada Marc Blochi ideed, et ajaloolase amet pole mitte kohut mõista, vaid minevikku seletada, et sellest aru saada.

⁶³ Eesti Entsüklopeedia, V kd. (1973), lk. 8 ei märgi asjatult, et Maarjamaa on Eesti nimeks luulekeeles. Vrd. H. Visnapuu. Maarjamaa laulud 1–8. Tartu, 1927. Ka F. J. Wiedemanni Eesti-saksa sõnaraamat (Valgus, Tallinn, 1973, vg. 581) märgib, et Märja mā tähendab pühitsetud maad (geheiligter Boden, Gottes Erdboden) ehk siis Jumala maad.

⁶⁴ B. U. Hucker. Das Album „Terra Mariana” von 1888 im Rahmen der allgemeinen Historiographie. – *Terra Mariana 1186–1888*. Album ja kommentaarid. Riga, Modena, 2008–2013, lk. 56. Albumi algne ainueksemplar asub Vatikani Raamatukogus Roomas. Mustvalge järeltrükk ilmus 1903.

⁶⁵ J. Kivimäe. Aus der Heimat ins Vaterland. Die Umsiedlung der Deutschbalten aus dem Blickwinkel estnischer nationaler Gruppierungen. – Nordost-Archiv. Neue Folge. Bd. IV/1995, Heft 2, lk. 512.

Jüri Kivimäe

(1947), *PhD*. Elmar Tampold Chair of Estonian Studies, Department of History, University of Toronto, 100 St. George Street, Toronto, Ontario, M5S 3G3 Canada, jkivimae@chass.utoronto.ca.